

IHON NÄKYVÄT MERKITSIJÄT

TATUOINNIN ESIHISTORIAA

Tatuoinnin historia on kuin mikä tahansa muu historia: mitä lähemmäksi tätä hetkeä saavutaan, sitä enemmän dokumentteja ja tutkimusaineistoa löytyy. Sitä, miten vanha tatuoinnin traditio todella on tai mistä tatuoinnit ovat lähtöisin, on mahdoton sanoa. Tatuoinnin historia lepää palasina maailmalla ja pirstaleisina dokumentteina erilaisissa kirjallisissa aineistoissa. Ehkä paras ja luontevin lähtökohta historialliselle tarkastelulle lienee brittiläisen luonnontieteilijän ja evoluutioteorian kehittäjän Charles Darwinin kirjoitus, jossa hän toteaa, ettei ole olemassa kansaa, joka ei tunnista ilmiötä nimeltä tatuointi.

On esitetty teorioita, joiden mukaan tatuointiperinne olisi syntynyt yhtä aikaa luolamaalauksen kanssa ja kaikkein uskaliaimpien arvioiden mukaan tatuointi olisi ollut ihmisen ensimmäisiä tietoisia tekoja erottautua eläinkunnasta. Nykyisen tutkimuksen mukaan vanhimpana todisteena tatuoinneista on pidetty Etelä-Saksasta Hohlenstein–Stadelin alueelta löydettyä mammutinluuhun kaiverrettua ”leijonamies” -veistosta. Sen iäksi on radiohiilitutkimuksissa arvioitu n. 32 000 vuotta, eli se sijoittuu myöhäispaleoliittiselle kaudelle. Tuolta kaudelta (10 000 – 38 000 vuotta eaa.) on löydetty myös työkaluja ja väripigmenttejä, kuten esim. luusta tehtyjä neuloja sekä punaista okraa, joita on pidetty nimenomaan tatuointiin käytettyinä välineinä.

Hohlenstein–Stadelin leijonamies esittää hybridiä, jolla on leijonan pää ja ihmisen vartalo. Kyseessä on ilmeisesti shamaania esittävä veistos, jonka vasemmassa käsivarressa on viivoja, jotka on tulkittu tatuoinneiksi ja jotka on tehty joko arpeuttamalla tai pistelemällä väriainetta ihon alle.

Tatuoinnit liittyvät omalta osaltaan myös estetiikan historiaan, joskin aivan varhaisimmat tatuoinnit lienee tehty vain erilaisissa parannus- ja lääkitystarkoituksissa, sekä uskonnollisuuden viittaavissa käytänteissä. Esteettiset arvot ovat olleet ihmiselle aina hyvin tärkeitä. Voitaneen väittää, että niin kauan kuin on ollut ihmisiä, on myös tavoiteltu kauneutta ja yhtä kauan näistä tavoittelun tuloksista on haluttu esittää mielipiteitä.

Seuraavat askeleet tunnetussa tatuoinnin historiassa ovat japanilaisen ainu-kansan tatuoinnit. Viimeisimpien DNA -tutkimusten mukaan ainut kuuluvat suoraan alenevassa polvessa hyvin vanhaan japanilaiseen Jomon -kulttuuriin. Jomonien on arveltu asuttaneen Japania pysyvästi jo n. 12 000 vuotta sitten. Joitakin tuhansia vuosia vanhoja tatuoituja muumioita on löydetty mm. Egyptistä ja Siperiasta.

Tatuoinnin historian kiinnostavuutta ei lieventäne se tosiasia, että maailman vanhin tunnettu muumio on samalla maailman vanhin tunnettu tatuoitu ihminen. ”Jäämies”, tutkijoiden myöhemmin ”Ötziksi” ristimä muumio, kaivettiin ylös hileisestä haudastaan vuonna 1991 Alpeilta, Itävallan ja Italian väliseltä raja-alueelta n. kolmen kilometrin korkeudesta. Kylmyys on säilönyt jopa muumion pehmeät kudokset. Muumio on 5 200–5 300 vuotta vanha ja se on saanut nimensä löytymispaikkansa, Alppeihin kuuluvan Ötztalin vuorijonon mukaan.

TATUOINNIN ALKUTAIPALEET SUOMESSA

Arkeologi Matti Huurre toteaa kirjassaan *Kivikauden Suomi*, että Ahvenanmaalta tehdyissä idolilöydöksissä (savesta muotoillut pienet ihmis- tai eläinhahmot) on merkkejä mahdollisista tatuoinneista: *”Ahvenanmaan idolit ovat kookkaita ja ihmismäisiä. Litteä vartalo kapenee jalkopäähän eikä jalkoja ole erotettu toisistaan, pää on kiekkomainen ja kasvot katsovat yläviistoon. Sekä vartalossa että päässä on koristelua, joka selvästi merkitsee vaateista sekä hiuksia ja partaa tai tatuointeja.”*

Tieto-Finlandiallakin palkitun kalliomaalaustutkija Pekka Kivikkään mukaan Suomen kalliomaalauslöydöksistä ei ole tavattu selkeää näyttöä tatuoinneista. Kivikäs kuitenkin uskoo symbolien kulkeneen ihmisten mukana, ei vain muistissa, vaan myös pienissä esineissä mahdollisina tatuointimotiiveina, meripihkaan tai muihin materiaaleihin raaputettuina. Puhuttaessa esimerkiksi edellä mainitun jäämies ”Ötzin” tatuoinneista, viitataan usein myös Ötztalin vuorijonon alueen kalliopirroksissa esiintyviin merkkeihin.

Suomen maaperä ei ole säilönyt todisteita esihistoriallisista tatuoinneista, eikä Suomen historiankirjoitus tunne ilmiötä nimeltä tatuointi, paitsi satunnaisina mainintoina.

Vuosina 1854-1933 monet suomalaiset tutkijat tekivät tutkimusretkiä Siperiaan. Heitä olivat ainakin suomalais-ugrilaisen kielten tutkija, professori August Ahlqvist, suomalais-ugrilaisen kielitieteen professori, kielentutkija Artturi Kannisto, suomalais-ugrilaisen kielitutkimuksen dosentti, tutkimusmatkailija Kustaa Fredrik Karjalainen, suomalais-ugrilaisen kansatieteen professori, kansatieteilijä Uno Taavi Sirelius, sekä suomalais-ugrilaisen kielitieteen dosentti, antropologi Kai Donner. Nämä tutkijat ovat jättäneet jälkeensä jonkin verran kirjallisia dokumentaatioita suomalais-ugrilaisen kansojen (ostjakit ja vogulit) parissa tatuoinneista tekemistään havainnoista.

Ostjakit ja vogulit, joita nykyisin kutsutaan nimellä hantit ja mansit, kuuluvat suomalais-ugrilaisiin kansoihin sekä puhuvat suomalais-ugrilaisia kieliä. Nämä väestömäärältään pienet kansat, joihin usein viitataan myös nimellä ”obinugrilaiset kansat”, asuvat Siperiassa Ob-joen ja sen sivujokien varrella. Professori Artturi Kanniston mukaan suomalais-ugrilaisista kansoista vain ostjakit ja vogulit harjoittavat tatuointia. Pääasiassa tatuoinnit on tehty lääkinnällisistä syistä, mutta myös koristeluna ja ns. tamga -merkintöinä. Tamgat osoittavat mihin sukuun tai klaaniin ihminen kuuluu. Koristelu ja tamgat ovat voineet esiintyä myös yhdistelminä. Heidän tatuointiansa väripigmentti oli peräisin joko padan rasvaisesta noesta tai ruudista. Obinugrilaiset kansat käyttivät tatuointiaiheina osin samoja hahmoja mitä he käyttivät käyttöesineidensä koristuksina. Lintufiguurit muodostavat poikkeuksen, niistä ei löydy yhteneväisyyksiä tuohi- ja vuotaornamentiikkaan.

Suomalaiseen kulttuuriin tatuoinnit alkoivat rantautua lähinnä merimiesten mukana, heidän ammattikuntaansa symboloivina kuvina. Toinen merkittävä ryhmä ovat olleet ns. vankilatuoinnit, jotka ovat levinneet Suomeen hyvin todennäköisesti Venäjältä. Venäläisten vankiloiden tatuointisymboliikka on hyvin vanhaa ja monimuotoista. Vankilassa vangeilla ei ole muuta omaisuutta kuin oma kehonsa. Siihen he pystyivät ikuistamaan lähtemättömästi identiteettinsä ja maailmankuvansa. Suomalaisen tatuointikulttuurin voidaan katsoa heränneen varsinaisesti henkiin tatuoinnin muututtua lailliseksi liiketoiminnaksi vuonna 1987, jolloin Helsinkiin avattiin Suomen ensimmäinen virallinen tatuointistudio.

MITÄ TATUOIMINEN ON?

Sana tatuoida juontuu epäsuorasti ruotsin verbistä *tatuera*. Nykymuoto on saatu vaihtamalla sanan lopussa oleva vierasperäinen johdinosa omaperäiseen johtimeen. Aiemmin suomessa on käytetty suoraan ruotsista lainattua asua *tatueerata*, joka mainitaan mm. tietokirjailija Agathon Meurmanin sivistyssanakirjassa vuodelta 1890. Sanan vartalo-osa juontuu perimmältään hollannin kielen välityksellä polynesianlaiskielistä, joissa ihoon rei'ittämällä ja värjäämällä tehdyistä kuvioinneista on käytetty nimitystä ”*tatau*” tai ”*tatu*”. Näillä sanoilla on onomatopoeettinen perusta. ”*tatau*” tai ”*tatu*” olisivat voineet saada alkunsa siitä äänestä, mikä syntyy kun lyömäesineellä naputellaan terävään, mustetta tai muuta väripigmenttiä sisältävän instrumentin päähän.

Ennen vuotta 1891 tatuoinnit tehtiin käsin ”hakkaamalla” neulojen ja muiden erilaisten terävien esineiden avulla. Myös muita tekniikoita on käytetty. Esim. inuitit ja tunguusit tekivät tatuointifiguureja varsin kivuliaasti, vetämällä noella värjättyä lankaa ihon alle. Vuonna 1891 new yorkilainen tatuoiija Samuel O'Reilly patentoi ”sähköisen neulan”, vapaasti suomennettuna ”tattografin”. Iskujen määrä kasvoi huomattavasti. Käsin hakkaamalla tahti on 90–120 iskua minuutissa, mutta sähköinen kone mahdollistaa 2000-3000 iskun tahdin, jolla toteutetaan yleisimmät tatuointitekniikat ”flat, fine line ja traditional”.

Samoihin aikoihin 1800-luvun lopulla O'Reillyn kollega Lew Albertis, entinen tapettisuunnittelija, kehitti tatuointikuvastot joista asiakas pystyi valitsemaan haluamansa kuvan. Nämä kuvastot ovat nykyisten tatuointistudioiden vakiokalustoa, tosin kuva-aiheet ovat kehittyneet noista ajoista huomattavasti esteettisemmiksi. Nykyään ammattilaiset kutsuvat näitä kuvastoja ”*flasheiksi*”, joista tunnistaa kunkin tatuoiijan oman tyylin. Kuvastot on voitu koota monen eri tatuoiijan kuvastoista jäljittelemällä kunkin tyyliä ja näin muokkaamalla on saatu oma kuvasto, flash.

Tatuointi on nähty sovinnaisuuden vastakohtana. Ajatus siitä, että tatuointi on pakanallista, kehon likaamista tai pilaamista, on edelleen länsimaissa vallitseva, tosin ei niin vahvasti kuin vielä kymmenisen vuotta sitten. Tässä unohtuu mm. se seikka, että ihmisen keho on täysin sosiaaliskulttuurinen kokonaisuus, johon kuuluu niin ihmisen ulkoinen kuin sisäinen keho. Tatuoinnin tai tatuointien avulla sisäinen keho tuodaan eräänlaisena heijastuksena näkyväksi ulkoiseen kehoon. Sellaiseksi ”kuvaksi” jollaisena oma keho halutaan nähdä, tai jollaisen sen visuaalisesti halutaan olevan. On siis kyse oman kehon ”itsenäisyysjulistuksesta”, eletystä ja koetusta kehosta. Vastakohtaparissa tatuoitu/tatuoimaton keho, tatuoitu keho osoittautuu julistavaksi ja kommunikoivaksi, kun taas tatuoimaton on sanalla sanoen varsin mykkä.

Tatuoinneilla on ennen kaikkea selkeä yhteys ihmisen minuuteen. Tatuoinnilla todistetaan millainen ihminen on sisimmältään ja että hän todella hallitsee itseään, ruumistaan ja sieluaan. Kuva-aiheiden valinnat eivät ole satunnaisia ja irtonaisia, vaan kaikkeen liittyy valinta. Vallinnat taas ovat kiinteässä yhteydessä ihmisen omaan visuaaliseen identiteettiin.

MITEN TATUOIMISEEN ON SUHTAUDUTTU ERI AIKOINA?

Tatuointeihin on hyvin pitkään liitetty tietynlainen paheellisuuden stigma. Jopa niin, että lie-nee aiheellista kysyä, pystymmekö lainkaan näkemään tatuointeja laajempänä osana ihmisen kulttuurista toimintaa? Miksi tatuointia käsitellään usein ainoastaan moraalisenä kysy-

myksenä? Entä miksi tatuoinnit on laajasti liitetty kehon maalliseen olemukseen, lihan maallistamiseen ja transgressiiviseksi, tiettyjä rajoja rikkoviksi ja ylittäviksi toiminnoiksi?

Kristinuskolla on ollut merkittävä vaikutus siihen, kuinka tatuointiin suhtaudutaan. Kristinuskoko tuotti suurta tuhoa levitessään maailmalle vanhojen tatuointikulttuurien pariin. Esim. Uuden-Seelannin maorien ikivanhat moko-tatuoinnit hävisivät miltei kokonaan lähetyssaarnaajien toimesta. Salomonsaariin kuuluvalla Bellonan saarella harjoitettu tatuointirituaali haka'anga oli niin ikään hävitä kokonaan kristinuskon myötä. Edellä mainitut käytänteet säilyivät kuitenkin elossa ja ne ovat hyvää vauhtia elpymässä.

Tatuoinnin ja stigman suhde alkoi muuttua 1960-luvulla Yhdysvalloissa, kun erilaiset alakulttuurit alkoivat tatuoida itseään. Moottoripyöräjengit, teddy-pojat ja modit omaksuivat tatuoinnit kapinallisuuden merkitsijöinä. Hipit ja punkkarit taas käyttivät tatuointeja ruumiillisuuden manifesteina. Heidän ideansa kaupallistettiin nopeasti. Kaupallistumista auttoivat 1960-luvulta lähtien tatuoinnin ammatilliset edistysaskeleet. Vanhan koulukunnan taiteellisesti heikkotasoiset, stereotyyppiset ja yksinkertaiset tatuoinnit saivat väistyä esteettisesti ja teknis-taiteellisesti ansiokkaampien ja yksilöidympien töiden edestä. Kehitystä kutsutaan tatuointirenessanssiksi.

Pitkään tatuoinnit kuitenkin kantoivat vahvaa poikkeavuuden – anomalian – sekä epähygieenisyiden leimaa, vaikka esimerkiksi amerikkalainen eliitti ja eurooppalainen ylimystö oli tuntenut vetoa tatuointeja kohtaan jo varhain 1900-luvun alkupuolella. Modernin ajan ymmärrys suhteellisen pysyvästä ja ennaltamäärätystä identiteetistä alkoi murtua tilanteessa, jossa ihmiset halusivat kertoa toisenlaisia kertomuksia. Sosiologi Margo DeMellon mukaan nimenomaan tatuointirenessanssi teki tatuoinnit haluttavaksi keskiluokkaiselle väestönsalalle ja vähensi niihin liittyviä negatiivisia mielikuvia.

Suomessa tatuoinnin ja stigman sidos on alkanut muuttua vasta 1990-luvun lopussa, eli liki 30 vuotta myöhemmin kuin esim. Yhdysvalloissa. Tatuomisesta on viime vuosina puhuttu yhä enemmän eräänlaisena muoti-ilmiönä, joka on ohittanut jopa vaatemuodin. Muoti-ilmiön tavoitteena on merkitä itsensä yksilönä ja tehdä kehostaan eräänlainen yksilöllinen ”käyntikortti”. Kehotaide on siirtynyt lähemmäksi yksityisyyttä, joka on tyyppillistä yksilöllisyyttä korostavalle nykykulttuurille.

TATUOINTI JA NAISET

Tatuointien stigmatisointi on näkynyt konkreettisesti etenkin naisten elämässä - patriarkaalinen yhteiskunta on pitänyt tästä huolen. Viime vuosisadan vaihteessa, vieläpä meidän päiviimme asti, nainen suljettiin kodin seinien sisäpuolelle, heidät oli pidettävä poissa kilpailemasta työpaikoista ja taistelemasta vallasta miesten kanssa. Siksi nainen oli saatava uskomaan, että hän on niin heiveröinen, että tuskin jaksaa tehdä muita kuin ”kevyitä” kotitöitä. Aivan viime päiviin saakka nainen, jolla on yksi tai useampia tatuointeja, on koettu erityiseksi uhkaksi miesten luomalle järjestykselle. Tatuoinnit ovat yhdistyneet myös mielikuviin seksuaalisesta moraalittomuudesta.

Monilla kehon koristuksilla ja muokkauksilla on selkeästi myös seksuaalinen ulottuvuus. Naisten yhä lisääntyvä tatuoinneilla koristautuminen liittyy osaltaan ”taisteluhuutoon” myös seksuaalisen tasa-arvoistumisen saralla. Tämä on jatkumoa 1960-luvulla Yhdysvalloissa alkaneelle naisten vapausliikkeelle, joka suorastaan tarjoili ”vallankumouksellista estetiik-

kaa naisille”. Sosiologi Paul Sweetman käyttää termiä ”oman kehon tutkimusmatkailu” kirjoittaessaan uusista, omien mieltymysten mukaisesti toteutetuista kehoprojekteista. Esi-merkiksi erogeenisille alueille sijoitetut lävistyksset ja korut saattavat tuottaa myös fyysistä mielihyvää. Myös näiden tekojen voidaan haastavan miehistä järjestelmää.

Moderni primitivismi – joka terminä liitetään nykyajan tatuointikulttuuriin – pyrkii pois ulko-näköteollisuuden tuottamista kauneushanteista. Amerikkalainen naistutkimuksen professori Christine Braunberger näkee tatuoinnit jopa ”naiskauneuden esteettisenä vallankumoukse-na” : toisin kuin kauneuskirurgialla ja laihduttamisella, tatuoinnilla pyritään rikkomaan suku-puolitettujen kauneusnormien rajoja.

Naisen keho on pitkään ollut patriarkaalisen järjestyksen alaisena, joka pyrkii rajoittamaan sen kielellistä ilmaisua. Siinä missä naisen keho nähdään seksiobjektina, tatuoidun naisen keho nähdään heikumallisena seksiobjektina. Siinä missä naisen keho nähdään luonnolli-sena, tatuoidun naisen keho nähdään alkukantaisena, primitiivisenä, ja siinä missä naisen keho nähdään upeana, tatuoidun naisen keho nähdään suorastaan viihdyttävänä show – esityksenä.

TATUOINTI OSANA TÄMÄN PÄIVÄN ARKEA

Yksityisen ja julkisen tyydyttävä yhdistäminen on yhteiskunnassamme usein mahdotonta, joka ilmenee esimerkiksi siinä, että lentoemännän ja stuerin ammatissa työskentelevillä ei suvaita tatuointeja. Myös moniin muihin ammattikuntiin liittyy kirjoittamattomia säädöksiä , joiden mukaan työntekijällä ei sopisi olla tatuointeja. Näitä ammatteja tai toimenkuvia ovat mm. lääkärinkunta, kirkkojen työntekijät, palveluammatit, poliisi ja oikeuslaitos yleensä. Tie-tyllä tapaa säännökset ovat ymmärrettäviä, kun halutaan korostaa asiakkaan merkitystä, esim. lääkärin suhde potilaaseen. Oman itsemme korostaminen ja esille tuominen ei ole ollut vaatimattomuuteen taipuvaiselle kulttuurillemme tyypillinen ilmiö.

Viimeisen kymmenen vuoden aikana uusi tatuointikulttuuri on saanut monenlaisia uusia piirteitä ja variaatioita. Sellaisia ilmiöitä ovat mm. poltto-, arpi-, tai ultravioletti-tatuoinnit. Ne edustavat toistaiseksi kohtalaisen harvinaisina ilmiöinä shokkiarvon hakemista perinteistä tatuointikulttuuria vastaan. Ilmiö on kuitenkin hyvin tyypillinen individualistisissa kulttuureis-sa, joissa mikään ei tunnu olevan riittämiin jos jostain on tullakseen muoti-ilmiö. Individualis-tinen kulttuuri – missä yksilön oma pärjääminen ratkaisee hänen menestyksensä – tuntuu meistä täysin ymmärrettävältä ja oikeudenmukaiselta.

Suomen tatuointiliiton (Finnish Tattoo Artist Association) puheenjohtaja Tony Raita kertoi edustamansa alan kannan suhteessa tatuointikulttuurimme uusimpiin ilmiöihin: *”Arpi- ja polttotatuoinnit eivät kuulu meidän alaamme, koska ne eivät ole tatuointeja vaan kehon-muokkausta. UV-tatuoinnit sinänsä kuuluvat, mutta emme suosittele niitä, koska uv-väreistä ei ole saatavilla kunnollisia tuoteselostuksia ja arvio on ympäri maailmaa että värit ovat myrkyllisiä. Joten ainakaan emme voi varmuudella sanoa, että uv-tatuoinnit ovat turvallisia tai vastaavasti vaarallisia.”*

Tatuointien yhteydessä kuulee puhuttavan myös käsitteestä ”ihmisdesign”. Erään ontuvan määritelmän mukaan ”ihmisdesign” tarkoittaa sellaisia ihmisen ulkoisen olemuksen muok-kaustoimia, jotka eivät lähde pesussa pois. Siitä, mikä on ihmishahmon alkuperäinen ”de-

sign”, on vallalla useita käsityksiä. Millaisen näkemyksen yksilö ja yhteisö omaksuvat, on ennen muuta kulttuurisidonnaista. Ihmisdesign -ilmiön selkeitä piirteitä on myös se, että tatuointien halutaan ehdottomasti olevan itse suunniteltuja, sellaisia joita ei ole poimittu kuvastoista ja joita ei missään tapauksessa muilla näe.

Millainen sitten on ihminen, jonka tatuointia ihmetellään tai ei imetellä? Tatuoidun ihmisen arkkityyppiä ei yksinkertaisesti ole olemassa - enää.

FM Jari Ruotsalainen

Kulttuuriantropologian (sivuaine) laudaturtyö ”Pintaa syvemmältä: Uusi tatuointikulttuuri Suomessa” Joensuun yliopistossa v.2000.

Kulttuuriantropologian (pääaine) pro-gradu –tutkielma ”Tatuoinnit visuaalisen identiteetin tulkinnassa” Itä-Suomen yliopistossa v. 2010.

Tekeillä artikkeliväitös työnimellä ”Anomaliat ja transgressiiviset käytänteet tatuoidun visuaalisen identiteetin representoinnissa”.

Julkaisut:

Jari Ruotsalainen: Kosmeettisia häiriöitä? - Kertomuksia suomalaisesta tatuoinnista (Ilias Oy, 2001)

Jari Ruotsalainen: Tatuoidun minäkuvat, artikkeli kokoelmassa ”Minä? Missä? Milloin? - Kolmetoista tulkintaa identiteeteistä” (toim. Kupiainen, Laitinen, Vakimo) SKS 2001

Kirjallisuutta:

Ahlqvist 1986, August Ahlqvist, Muistelmia matkoilta Wenäjällä 1854-1858. Karisto Oy.

Baudrillard 1987, Jean Baudrillard, Ekstaasi ja rivos. Gaudeamus.

Blomstedt 1986, Yrjö Blomstedt, Kustavilainen aika. Suomen Historia 4. Weilin&Göös.

Bogoras 1904, Waldemar Bogoras, The Chukchee. Teoksessa Franz Boas (toim.) The Jesup North Pacific Expedition – Memoir of the American Museum of Natural History Volume VII. New York.

Bourdieu 1984: Pierre Bourdieu, Distinction – A Social Critique of the Judgment of Taste. Harvard University Press.

Bourdieu 1990: Pierre Bourdieu, Homo Academicus. Polity Press.

Braunberger 2000, Christine Braunberger, Revolting Bodies: The Monster Beauty of Tattooed Women. NWSA Journal 12:2, 1-23.

Csordas 1999, Thomas J. Csordas, *The Body's Career in Anthropology*. Henrietta L. Moore (ed.) *Anthropological Theory Today*. Polity Press.

Douglas 2003, Mary Douglas, *Puhtaus ja vaara*. Gummerus Kirjapaino Oy.

Ferguson & Procter 1998, Henry Ferguson & Lynn Procter, *The Art of the Tattoo*. Greenwich editions. London.

Gell 1993, Alfred Gell, *Wrapping in Images. Tattooing in Polynesia*. Clarendon Press. Oxford.

Grognard 1994, Catherine Grognard, *The Tattoo. Graffiti for the Soul*. Sunburst books.

Gröning 1997, Karl Gröning, *Decorated Skin. A World Survey of Body Art*. Thames and Hudson Ltd. London.

Hall 1999, Stuart Hall, *Identiteetti*. Vastapaino.

Huurre 1998, Matti Huurre, *Kivikauden Suomi*. Otava.

Häkkinen 2004, Kaisa Häkkinen, *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY.

Jokinen 2000, Arto Jokinen, *Panssaroitu maskuliinisuus – Mies, väkivalta ja kulttuuri*. Tampere University Press.

Juntunen 2004, Juho K. Juntunen, *Tatuoitu*. WSOY.

Kannisto 1933, Artturi Kannisto, *Über die Tatuierung bei den Ob-ugrischen Völkern*. Suomalais-Ugrilainen Seura (Teoksessa *Liber Semisaecularis Societatis Fenno-Ugrical*)

Karjalainen 1918, Kustaa Fredrik Karjalainen, *Jugralaisten uskonto*. Suomen suvun uskonnot III. WSOY.

Kinnunen 2008, Taina Kinnunen, *Lihaan leikattu kauneus*. Gaudeamus.

Lautman 1994, Victoria Lautman, *The New Tattoo*. Abbeville Press.

Maffesoli 1996, Michel Maffesoli, *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*. Sage Publications. London.

Oksanen & Turtiainen 2004, Atte Oksanen & Jussi Turtiainen, *Kirjailtu elämä – Tatuoinnit ruumiillistuvan yhteiskunnan minuusproblematiikkana*. *Sociologia*1/2004.29-41.

Palin 1996, Tutta Palin, *Ruumis*. Teoksessa Anu Koivunen & Marianne Liljeström (toim.), *Avainsanat – 10 askelta feministiseen tutkimukseen*. Vastapaino. Tampere. 225-244.

Pettitt 2003, P.B.Pettitt. *A Palaeolithic star chart, or stars in our eyes? Before Farming Journal*1/2003.

Ruotsalainen 2001, Jari Ruotsalainen, Kosmeettisia häiriöitä? Kertomuksia suomalaisesta tatuoinnista. Ilias Oy.

Sweetman 1999, Paul Sweetman, Only Skin Deep? Tattooing, Piercing and the Transgressive Body. Teoksessa Michele Aaron (toim.) The Body's Perilous Pleasures – Dangerous Desires and Contemporary Culture. Edinburgh. University Press, 165-188.

Sweetman 1999, Paul Sweetman, Marked Bodies, Oppositional Identities? Tattooing, Piercing and the Ambiguity of Resistance. Teoksessa Sasha Roseneil & Julie Seymour (toim.) Practising Identities – Power and Resistance. St.Martin's Press, INC. New York. 55-81.

Sweetman 2000, Paul Sweetman, Anchoring the (Postmodern) Self? Body Modification, Fashion and Identity. Teoksessa Mike Featherstone (toim.): Body Modification. Lontoo jne.: Sage, 51-76.

Tseëlon 1995, Efrat Tseëlon, The Masque of Femininity: The Representation of Woman in Everyday Life. London. SAGE.